

УДК 316.343.652 (477)(09)

Ігор Коляда*

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА І НАЦІОКУЛЬТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ У 70–80-х рр. XIX ст.

У статті розглянуто становлення та трансформацію суспільних ідеалів української інтелігенції протягом 70–80-х рр. XIX ст., проаналізовано напрямки її суспільно-політичної і націокультурної діяльності.

В статье рассматриваются становление и трансформация общественных идеалов украинской интеллигенции на протяжении 70–80-х гг. XIX в., проанализированы направления ее социально-политической и нациокультурной деятельности.

In the article the formation and transformation of the social ideals of the Ukrainian intelligentsia during 1870–80 th of the nineteenth century have been shown, the trends of socio-political, nationality and cultural activity have been analyzed.

Процес руйнації суспільних ідеалів та ідей радянської ідентичності розпочався ще в умовах Горбачовської перебудови в СРСР. Ідеї та смисли радянської ідеократичної держави не відповідали потребам незалежної Української держави, що обумовило необхідність становлення в колективній свідомості українців таких суспільних ідеалів, які б не вступали в протиріччя з діалектикою самоорганізації українського соціуму та Української держави наприкінці XX – на початку XXI століття.

Багато в чому нові суспільні ідеали є трансформованими чи відродженими ідеями, витвореними культурною та політичною роботою діячів українського національного руху 70–80-х рр. XIX ст.

Упродовж 70–80-х рр. XIX ст. відбувався подальший процес суспільних трансформацій, започаткований «добом великих реформ» 60-х рр. XIX ст. Цей період відзначений загальноімперським суспільним пожвавленням. Водночас оголилися численні суспільні проблеми і класова обмеженість, поміркованість, непослідовність реформаторів, які робили поступки консервативним колам. Жорстоке приборкання Польського повстання 1863 р., урядова реакція другої половини 1860-х рр., гучні політичні процеси 1870-х рр. – все це сприяло переходу значної частини демократичної інтелігенції на революційні позиції. При цьому особливу роль відіграла прогресивна російська та українська література, твори ідеологів революційного народництва. Наростаюча політична напруга у російському

* *Коляда Ігор* – кандидат історичних наук, доцент кафедри методики викладання історії та суспільно-політичних дисциплін Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, докторант Інституту історії України НАН України (відділ історії України XIX – початку XX ст.).

суспільстві, спричинена непослідовністю реформаторського курсу Олександра II, обумовлювала те, що революційна тенденція впродовж 70–80-х рр. XIX ст. була домінуючою у суспільно-політичному житті Російської імперії¹.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. на арену суспільно-політичного життя вийшло народництво, в якому з самого початку формування намітилося два напрями: радикальний (революційний) та поміркований (ліберальний).

Розвиток нових капіталістичних виробничих відносин у пореформеній Росії неминуче приводив до значних зрушень у світогляді всього суспільства, у суспільній думці. Теоретик російського марксизму В. Ленін писав, що «... економічний процес відбився в соціальній сфері «загальним піднесенням почуття особи», витісненням з «громадянства» поміщицького класу різночинцями, гарячою війною літератури проти безглузких середньовічних обмежень особи і т. ін.». Народництво як ідеологія і як громадсько-політичний рух стало реакцією передової інтелігенції на пореформеній злам традиційного селянського життя, на появу та утвердження західних «буржуазних» ідей, звичаїв та порядків². Народництво – ідеологія селянської демократії (основою якої була віра в соціалістичний потенціал селянства, сільську громаду та артіль як основні форми соціальних відносин) – передовий панівний напрям суспільної думки 70-х років XIX ст. Його поява зумовлена глибокими соціально-економічними явищами пореформеної Росії³. Дослідження історії російського народництва показують, що надзвичайно велику роль у його розвитку відіграли нащадки колишньої козацької старшини з Лівобережної України. Участь нащадків козацької старшини у російському революційному русі була однією із наслідків русифікації старої української еліти. Абсолютна більшість колишньої козацької старшини міцно інтегрувалася в імперську систему, їхні ж нащадки, перейшовши через характерний для російського суспільства у 1860-х роках конфлікт «батьків» і «синів», масово поповнювали лави російського революційного руху. У другій половині XIX ст. український рух також пережив перехід до (вживаючи термінологію Івана Лисяка-Рудницького) «народницького» етапу⁴.

Послідовне посилення політичного тиску царату на українство протягом 60–70-х рр. XIX ст. призводило до того, що частина його прихильників переймалася соціально-революційними ідеями російського народництва. Як помітив М. Костомаров, більшість з них назавжди зрікалися своїх українських ідеалів, інші ж не зовсім розлучалися з колишніми «українофільськими тенденціями», сподіваючись залучити їх «на служіння соціал-революційній справі, з котрою тенденції ці за своєю сутністю ніяк не в'язались»⁵.

Соціальне коріння українського «народництва» й російського «народництва» багато у чому були подібними. Головними організаторами й ідеологами обох рухів стали «різночинці» – студенти університетів, учні середніх шкіл та їх викладачі, редактори, журналісти, письменники, актори та представники вільних професій (адвокати і лікарі), що походили з середовища інтелігенції й селянства⁶.

Народництво стало головною ідеологією українського руху даного періоду, проте, це не означає, що український рух не перебував під впливом інших ідеологій⁷.

У пореформену добу радикальне загальноросійське народництво знаходилося в авангарді революційно-визвольного руху, що розгортався поряд з національно-визвольними змаганнями українства⁸.

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі соціалістичних ідей. Це пояснюється тим, що промисловий переворот та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства – пролетаріату зі специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, він міг поклатися лише на свою працю. Таке становище робило пролетаря, з одного боку, незахищеним перед економічними кризами та іншими життєвими негараздами (хворобами, сваволею власника підприємства та ін.), а з іншого – сприйнятним до всіляких революційних доктрин, що обіцяли «світле майбутнє». Однією із таких революційних доктрин, найбільш поширеної у другій половині XIX ст., виявився марксизм, який пов'язував соціалістичну перебудову суспільства саме з пролетаріатом. Розчарування частини народників у ставці на революційний потенціал селянства призводить наприкінці XIX ст. до поширення ідеології марксизму і в Росії, на базі якої сформувалася соціал-демократична течія суспільно-політичного руху. Марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму та традиційну тактику народників. Марксистська ідея про всесвітньо-історичну роль пролетаріату в революційному перетворенні суспільства ніби перегукувалася з широковідомою слов'яно-фільською ідеєю про месіанську богообраність Росії. Справедливість, рівність, свобода лежали не тільки в основі марксистського ідеалу, а й були базовими цінностями селянського обштинного соціалізму. Спільними були й форми та методи досягнення поставленої мети – народна революція, тільки марксизм робив ставку на пролетаріат, а народництво – на селянство⁹. Марксизм із його наголосом на економічних відносинах пропонував науково достовірний метод аналізу соціальної поведінки. Він давав принципи поділу всіх верств суспільства на експлуатованих і експлуататорів, доводив невідворотність класової боротьби та революції. Більше того, здавалося, він міг пояснити суспільні відносини протягом усієї історії людства і в будь-якій країні світу. Ще одним привабливим аспектом марксизму була його пряма пов'язаність із сучасністю. Говорячи про наближення останньої сутички між капіталом і пролетаріатом, К. Маркс передбачав, що найбільша в світі революція відбудеться у недалекому майбутньому. Перемігши в цій титанічній боротьбі, пролетаріат здійснить остаточний синтез соціалізму. Таким чином, марксизм не лише надихав радикалів новим оптимізмом, а й схиляв їх до віри в те, що вони власними зусиллями можуть сприяти епохальним подіям¹⁰. Характерно, що у Росії марксизм користувався більшою популярністю, ніж на Заході. Так, відзначає англійський вчений Е. Гобсбоум, що в той час коли на Заході лише діячі міжнародного робітничого руху сприймали Маркса серйозно, особливо він був популярний серед соціалістів на своїй батьківщині, хоча й тут не можна без застережень говорити про його абсолютний вплив. В Російській імперії революційна інтелігенція з величезним ентузіазмом перейнялася вченням К. Маркса¹¹.

З загальноімперським пошкваленням суспільно-політичного життя пов'язана й активізація українського руху, яка припадає, за оцінкою А. Міллера, на першу

половину 70-х рр. XIX ст.¹². Активізація українського руху була обумовлена не тільки загальноєвропейськими суспільними тенденціями та загальноімперськими чинниками, а ще й визначалась особливостями соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України у пореформену добу. Протягом 60–80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот, тобто, перехід від мануфактури до машинної індустрії (її найхарактернішими ознаками є застосування у виробництві парових двигунів і системи машин та верстатів)¹³. Розвиток капіталізму в Україні супроводжувався зростанням міст, де, відповідно, зосереджувалися промисловість і торгівля, концентрувалося населення, зайняте торговельно-промисловою діяльністю. Велику роль у виникненні міст і зростанні чисельності міського населення відіграло залізничне будівництво. Залізниці сприяли небаченій раніше рухомості населення і прискорювали приплив його в міста. Залізничні вузли і станції в результаті розвитку в них промисловості й торгівлі, в свою чергу, перетворювалися в міста¹⁴.

Поряд з економічними чинниками, що сприяли розвитку українського руху у 70–80-х рр. XIX ст. нам необхідно звернути увагу на зміни в соціальній структурі українського суспільства, а саме, на збільшення загальної чисельності української інтелігенції. Якщо її демократична частина, виражала інтереси народних мас, виступала проти соціального і національного гніту, то друга консервативна частина, значно чисельніша, слугувала обом імперіям: Російській та Австро-Угорській. Найбільша кількість національно свідомої української інтелігенції жила і працювала поза межами великих міст. Безпосередньо спілкуючись із народними масами, вона докладала багато зусиль для поширення національної свідомості¹⁵. Зростання чисельності інтелігенції у 70–80-х років XIX ст. сприяло поживленню культурно-політичної діяльності українства, так як, керівництво українським національним рухом у Наддніпрянській Україні у зазначений період було представлено головним чином інтелігенцією середнього та нижчого статусу¹⁶.

Українська інтелігенція в середині 70-х років XIX ст. змогла зосередити свою творчу потугу в легальній імперській інституції, що розширила ресурсні та пропагандистські можливості освіченого українства. Тому важливе значення у процесі активізації українського руху мала ініціатива, як громадівців (П. Чубинського, П. Єфименко, М. Драгоманова), так і деяких громадських діячів Києва (члена Державної думи П. Галагана, М. Юзефович, та ін.), підтримана київським генерал-губернатором О. Донауковим-Корсаковим, про відкриття у Києві 1873 р. Південно-Західної Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Розроблена відділом програма досліджень об'єднала величезну кількість добровільних учасників етнографічної та фольклористичної роботи, які зібрали безцінний науковий матеріал. До роботи було залучено не тільки етнографів, філологів, археологів, але й юристів та економістів. У Києві склався сильний науковий центр, проводились археологічні конгреси, видавалися праці світового значення. Імператорська Академія наук присудила В. Антоновичу і М. Драгоманову премію за працю «Исторические песни малороссийского народа»¹⁷.

Можливість легальної діяльності громадівців, на що вказує А. Міллер, у зазначений період пояснюється відсутністю єдності у політиці російської влади

щодо українського питання. Так, вчений зазначає, що спроба співпраці київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова з українськими діячами були викликані прагненням імперського чільника, зберігаючи легальність у діяльності громадівців, перешкодити їхній радикалізації. При цьому, вказує російський дослідник, генерал-губернатор не сподівався на підтримку з боку центральної влади своєї тонкої гри з українофілами¹⁸. На відміну від центральної імперської влади тактика київського генерал-губернатора передбачала відмову від французького варіанту тотальної асиміляції, на яку в уряді не було ні сил, ні коштів, ні уміння, ні наполегливості, ні історичного часу. У своїй тактиці він надавав перевагу не французькому підходу до вирішення національного питання, а англо-шотландському варіанту, за яким особлива ідентичність українства не заперечувалась, як це було у попередні часи, а українська мова та культура могли б отримати певні права, але в межах загальноросійської спільноти при збереженні за російською мовою такої ж провідної ролі, яку мала англійська у Великій Британії¹⁹.

Деяке послаблення цензури на початку 1870-х років відкрило перед громадівцями можливість розпочати публікацію цілої серії українських популярних книжок. Ці книжки тисячами примірників поширювалися серед селян. У 1874–1875 рр. Київська громада перебрала у свої руки редагування російськомовної газети «Киевский телеграф» і розвинула амбітну програму – збільшити її наклад до розміру, що зміг би покрити потреби читаючої публіки всіх українських губерній. Подібні громади існували у Полтаві, Чернігові, Харкові, Єлисаветграді та Одесі. Київська громада координувала їхню діяльність²⁰.

Таким чином Київський відділ Південно-Західного Імператорського Російського географічного товариства став першою легальною організацією в галузі українознавства, розширив можливості напівлегальних українських громад²¹.

Український рух 70–80-х рр. XIX ст., продовжуючи традиції попередніх десятиліть, мав і ряд характерних рис. Так, він розширив географію своєї діяльності, поширившись і на південні регіони сучасної України: громади виникають у Єлисаветграді та Одесі. Як відмічає А. Катренко, нове українське національне відродження захопило частину інтелігенції Одеси аж у 70-х роках XIX ст., тобто тоді, коли в Києві та деяких містах Лівобережної України воно вже пройшло складний шлях організаційного й ідейного розвитку ще на початку століття. Тому, природно, згуртування національно пробуджених освічених кіл міста у цей час відбулось у вигляді вже виробленої форми українськими національними діячами – громади²².

Таким чином, ми можемо констатувати, що розширюється географія поширення української ідеї та українського руху у зазначений період.

Важливою рисою українського руху 70–80-х рр. XIX ст. є те, що він був ідейно пов'язаний з загальноімперським опозиційним рухом, уособленим в зазначений період ідеологією народництва. На середину 70-х років XIX ст. намітилось піднесення революційного народницького руху в Росії, відбувалось масове «ходіння в народ» революціонерів-семидесятників, була створена централізована народницька організація «Земля і воля», стали частішими опозиційні виступи студентства. Рух революційно демократії, яка виступала за здійснення демократич-

них перетворень у країні – ліквідацію залишків кріпосництва, повалення самодержавства, завоювання демократичних свобод – все це звичайно впливало на діяльність українських громад, яка дещо пожвавилась, стала ширшою, змістовнішою²³.

Об'єднуючим фактором для представників українського руху та російських народників було те, що їхнім головним об'єктом ідейного осмислення та соціальної практики стали багатомільйонні маси селянства, які ототожнювались з поняттям «народу» і вважалися основною соціальною базою в боротьбі за оновлення суспільства²⁴. Піднесення загальноросійського революційного руху 70–80-х рр. XIX ст., спільна соціальна основа народництва та українського руху зумовили те, що демократична молодь, яка групувалась в українських громадах, почала захоплюватись боротьбою революційних народників, частина молоді поступово залучалась до її лав, порівняно з якими український рух видавався надто мізерним, аполітичним і культурницько-обмеженим²⁵. Така ситуація дозволила А. Желябову зазначити, що «Два революційні промені – загальноросійський і український ... повільно, але безперервно зливалися ... в одне русло... Не федерація, а єдність була недалекою»²⁶.

Поряд з спорідненістю українського руху 70–80-х рр. XIX ст. з ідеологією народництва необхідно відзначити неоднозначний вплив цієї ідеології на розвиток українства. Народницька ідеологія сформувала, як сильну так і слабку сторону українського руху. Як зазначає Я. Грицак, сильною стороною в народництві було сплетіння національних і соціальних мотивів. За умов коли дворянство відійшло від керівництва національним рухом, ототожнення національних інтересів з соціальними інтересами селян було єдиною й дуже ефективною розв'язкою. Але народництво було відповідальне за деякі слабкі сторони українського руху, що збереглися аж до революції 1917 р. Насамперед воно мало сильне популістське забарвлення й узаконювало соціальну неповноту української нації. Народницькі ідеологи не розуміли, що нормальне функціонування будь-якої нації неможливе без існування власних «експлуататорських класів». Вихваляючи соціальні бунти низів і тавруючи національну зраду козацької старшини, українські історики-народники недобачали у національному минулому тих його сторінок, коли саме ці бунти руйнували загальнонаціональні добутки еліти. У практичній площині народницька ідеологія відштовхувала від українського руху українських поміщиків і чиновників, які хоч часто і розмовляли російською або польською мовами, але виявляли почуття територіального «малоросійського» патріотизму і могли стати в пригоді українському рухові завдяки своїм економічним впливам, політичним зв'язкам і адміністративному досвіду. Слабкою стороною народництва було також його нехтування тими важливими процесами, що відбувалися на Сході і Півдні України: розвитком промисловості, будівництвом фабрик і заводів, формуванням нових класів – буржуазії і промислового пролетаріату. Українські лідери вбиралися у вишивані сорочки і шаровари, говорили про велич і благородство української народної душі, героїзм українського народу в минулому і не розуміли, що на великій частині української території вирішується питання, чи українці ввійдуть у модерний зіндустріалізований і зурбанізований світ, зберігши власну ідентичність²⁷.

Український рух 70-х рр. XIX ст. характеризувався подальшим розвитком його політико-ідеологічного змісту та поступовою радикалізацією поглядів молодого покоління громадянців, поділу на «правих» та «лівих». Так, описуючи ідейні позиції одеських громадянців С. Єгунова-Щербина відмічала: «Усіх об'єднала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії [...] У декого це було виявленням безпосереднього, кривого національного почуття, так би мовити фізіологічного, спотизованого історичним романтизмом; у інших – справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу. Сепаратистична течія серед українців тоді ледве помічалась і в Одеській громаді не виявлялася. Тут були свої «праві» й «ліві», але різниця в поглядах тих і тих базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У «правих» помічалась значна національна нетолерантність, тоді як «ліві» були більш інтернаціональні у своїх симпатіях і антипатіях. До революційного руху, що того часу почав дуже розвиватися, «праві» ставилися або дуже стримано, або негативно, «ліві» співчували пасивно або активно»²⁸. Така особливість зумовлена поширенням в Україні, як і у всій імперії ідеї соціальної справедливості. Підтвердженням чого є популярність в українському інтелектуальному середовищі ідеї дрібнобуржуазних соціалістів Західної Європи Л. Блана, П-Ж. Прудона та особливо Ф. Лассаля, які також мали успіх серед російських народників. Про «колосальне враження» від творів Ф. Ласалю згадував П. Аксельрод. На впливовість і поширеність ідей цього німецького соціаліста в народницькому середовищі вказували також В. Дебогорій-Мокрієвич, Л. Дейч, О. Лукашевич, С. Ястремський та ін.²⁹ Показовим в процесі висвітлення впливу соціалістичних ідей на громадське життя імперії та українського руху зокрема є той факт, що саме у 1870-х рр., а точніше у 1872 р. легально був виданий російською мовою перший том «Капіталу» К. Маркса. У цей період, зазначає В. Сарбей, активізується соціал-демократична інтелігенція в Україні, яка, засвоївши соціалістичне вчення Карла Маркса, доклала зусиль, щоб донести його основні ідеї до свідомості якомога більшого числа робітників. Протягом другої половини XIX ст. відбувався процес прищеплення соціалістичних поглядів робітничим масам. Займалися цим переважно загальноросійські робітничі організації³⁰.

Загалом, політико-ідеологічного полівіння стало особливістю суспільного розвитку всієї Європи, включно з індустріально слабкою Російською імперією. Спільність суспільно-політичних ритмів в Наддніпрянській Україні та Російській імперії можна простежити на прикладі радикалізації молодих представників українського руху.

Політичний напрям в українському національному русі репрезентований М. Драгомановим. Він став творцем першої систематизованої політичної доктрини. Справедливо визнається, що до М. Драгоманова українська політична думка перебувала, образно кажучи, в зародковій стадії розвитку і мала фрагментарний характер. У порівнянні зі своїми попередниками «Передне слово» до «Громади» М. Драгоманова становило новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії. Щодо змісту воно свідомо намагалося охопити цілісність української

проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціальному і культурному. Будучи надрукованим, «Переднє слово» відразу увійшло в інтелектуальний обіг. З огляду на ці обставини і моменти його можна вважати першою новітньою українською політичною програмою в повному значенні цього слова³¹. З ним завершується процес національного самоусвідомлення як такого, формування концепційного виміру політичного націотворення (хоча, зазначає Г. Грабович, останнє продовжується й у ХХ ст. і триває й понині). Нові параметри цього самоусвідомлення – секулярність, соборність і цілісний євроцентризм. Змінюється і сам стиль цього самоусвідомлення: відбувається остаточний перехід від романтичних мотивів на рейки раціонального, позбавленого романтичного міфологізму та містицизму, ерудованого самоусвідомлення, в якому є місце і універсальному і національному³².

Ідеї М. Драгоманова стали популярними серед молоді, яка гуртувалась навколо нього. З ініціативи студента К. Юр'єва почали організовувати малі гуртки у Києві та у провінції під назвою кошів та куренів (зокрема, кіш Миргородський, кіш Чорноморський та ін.). У їх діяльності активну участь брали Богаєвський, Шембодайв, О. Михалевич. Коші провадили широку просвітню роботу, розповсюджували літературу, яку отримували від Ф. Вовка («Дещо про світ Божий», «Про хвороби», «Про хліборобство», «Хитрая механіка» та ін.). Від цього часу за організаціями студентської молоді закріпилася назва «Молодої громади», а Київську громаду почали називати «Старою». Слід зазначити, що, поступово позбуваючись впливу Старої громади, частина радикально настроєної молоді пристала до угруповань революційних народників. Їх не задовольняла культурницька, поміркована позиція Громади, вони прагнули поринути у вир рішучих соціальних перетворень³³. Окремі члени молоді громади були водночас і учасниками революційних народницьких гуртків. Ці молоді-громадівці в цілому співчутливо ставилися до народницького руху Представники лівого крила, не задовольнялись лише культурницькою діяльністю, намагались діяти більш рішуче, виступали за спільну з народниками боротьбу проти царського самодержавства, за соціальне і національне визволення, ставали активними учасниками революційних народницьких гуртків³⁴.

Причина спорідненості молодих представників українського руху з народництвом пояснюється тим, що народництво 70-х років ХІХ ст. було загальноросійською течією котра боролась за соціальне звільнення народу всієї імперії опираючись на універсальні гуманістичні та морально-етичні цінності. Сприяло процесу переходу українців до загальноімперської течії народництва відсутність національного політичного простору та слабкість української національної самоідефікації. Українське національний рух, до того ж мав спільну соціальну базу з загальноросійським народництвом, що зумовлювало їхню типологічну спорідненість.

Як зазначає С. Світленко до особливостей українського руху слід віднести домінування ліберально-демократичного культурництва, що сприяло консервації організаційної аморфності, програмної неформальності та слабкості цього руху³⁵.

Важливою рисою українського руху 70-х рр. XIX ст. було те, що не маючи можливості витворити легальні інституції для своєї діяльності, громадіви використовували імперські інституції, для своєї суспільної діяльності. Так, представники українського руху взяли активну участь у діяльності Південно-Західного Відділу Імператорського Російського географічного товариства. Проте, така активізація київської інтелігенції, була сприйнята царським урядом, як прояв сепаратизму, і тому вже з середини 70-х рр. XIX ст. російський уряд з пропозиції українця М. Юзефовича починає виробляти заходи проти «українофільства». Цього ревного захисника царського самодержавства запросили до Петербурга і там увели до складу новоствореної таємної комісії, що мала виробити заходи боротьби проти «українофільства». Майже рік працювала комісія і дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному українському нарiччi означало б закласти тривку основу для переконання в можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії»³⁶.

Рішуча боротьба проти українства видалася членам таємної комісії настільки важливою і терміною, що вони наважилися потурбувати царя під час його відпочинку та лікування у німецькому курортному містечку Емс. Олександр II, переляканий тривожними повідомленнями про український національний рух, прихильно зустрів посланців комісії і негайно, 18 травня 1876 р., підписав складений М. Юзефовичем проект законодавчого документа про повну заборону українського письменства³⁷.

Тому ми можемо констатувати, що і в 70–80-х рр. XIX ст. з боку імперської влади продовжувалась практика адміністративно-політичного перешкоджання українському рухові, політика репресій щодо нього наростала. Попри ворожу політику з боку імперського уряду український рух в 70–80-х рр. XIX ст. мав певні здобутки. Дослідники справедливо відзначають, що український рух 70–80-х рр. XIX ст. характеризувався подальшою політизацією та формуванням програмних принципів, що чітко встановлювали мету та засоби його діяльності. Слід відзначити, що багато в чому політизація українського руху спричинена цілеспрямованою діяльністю його провідних діячів, а особливо М. Драгоманова. Тому більшістю істориків справедливо визнається, що до М. Драгоманова українська політична думка перебувала, образно кажучи, в зародковій стадії розвитку і мала фрагментарний характер. У порівнянні зі своїми попередниками «Переднє слово» до «Громади» М. Драгоманова становило новий, вищий щабель суспільно-політичної теорії. Щодо змісту воно свідомо намагалося охопити цілісність української проблеми в усіх її істотних аспектах: політичному, соціальному і культурному. Стосовно форми воно було її систематичним і раціональним викладом, вільним від літературних нашарувань. Будучи надрукованим у 1878 р., «Переднє слово» відразу стало інтелектуальним здобутком всього українського руху. З огляду на ці обставини і моменти можна вважати, що в 70–80-х рр. XIX ст. було витворено першу новітню українську політичну програму в повному значенні цього слова³⁸.

Політизація українського руху в 70–80-х рр. XIX ст. не була б дієвою без становлення та розширення його комунікативно-пропагандистських можливостей, які виникли з виходом таких періодичних видань як «Киевский телеграф» (1859–1876 рр.) і «Киевская старина» (1882–1906 рр.) та ін., які об'єднали навколо себе кращі наукові й культурні сили того часу й стали легальною трибуною української національно-демократичної інтелігенції. На сторінках цих неофіційних українських видань громадівці отримали можливість публікувати праці з історії, археології, етнографії України, історичні джерела, твори української художньої літератури, фольклорні матеріали, а у статтях розглядати найболючіші питання розвитку української нації та українського руху. Поява таких видань, створюючи єдиний комунікативний простір, сприяла формуванню самоідентичності українців.

У цей період громадівці більш широко використовували можливості для легальної діяльності у наукових товариствах та об'єднаннях (Київському Південно-Західному Відділі Імператорського Російського географічного товариства (1873 р.), Історичному товаристві Нестора Літописця (Київ, 1873 р.), Юридичному товаристві (Київ, 1877 р.) Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті (Одеса), Історико-філологічному товаристві при Ніжинському інституті, товариствах і комісії істориків у Житомирі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові), яка спрямовувалась у русло українського національного відродження, хоча зовні й мала національний науково-культурницький характер. Проте по суті своїй це була опозиційна національна, політична й соціальна боротьба української інтелектуальної еліти, спрямована на утвердження національної самоідефікації народних мас. Вона була продовженням справи українолюбців-шестидесятників і водночас новим, вищим шаблоном в українському національно-визвольному русі другої половини XIX ст.

Результатами розгорнутої великої науково-дослідницької, науково-культурної та видавничої роботи в галузі історії, мовознавства, фольклору, етнографії стали видання семитомних «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» за редакцією П. Чубинського, 2-х збірників «Народных южно-русских сказок», «Чумацких народных песен» (з доданими до них нотами, підготовлених М. Лисенком), упорядкованих І. Рудченком, «Исторических песен малорусского народа. С примечаниями В. Антоновича и М. Драгоманова», початок видання творів Т. Шевченка, укладення словника української мови з використанням матеріалів, зібраних громадівцями 60-х рр. XIX ст., проведення одноденного перепису населення в Києві, організація III-го археологічного з'їзду у Києві, видання науково-популярних і популярних українських художніх книжок для народу таких авторів, як Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, М. Вовчок, О. Левицький. Окрім вищенаведеного громадівці утримували книжковий магазин у Києві, щорічно відзначали Шевченківські дні, піклувалися про збереження і впорядкування могили кобзаря³⁹.

Самоорганізація українського руху в 70–80-х рр. XIX ст. була неможливою без активної діяльності таких представників української інтелігенції як М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Лисенко, В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, С. Подолин-

ський, М. Ковалевський, Ю. Цвітківський, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, І. Рудченко, Я. Шульгин, О. Кістяківський, К. Михальчук, Ф. Міщенко та ін.

Отже, репресивна політика царизму щодо українського руху 70–80-х рр. XIX ст. сприяла усвідомленню національно свідомою українською інтелігенцією свого морально-психологічного відчуження від загальноімперської дійсності, що і обумовило перехід від етнографічного культурництва до формування національно-політичних цілей. Полишена можливостей для своєї легальної діяльності в межах імперії, українська інтелігенція підросійської України змушена була перемістити свою суспільну, наукову та видавничу діяльність за кордон, насамперед до Галичини, де за умов конституційного режиму в Австро-Угорщині український рух здобув у наступний період значних успіхів, перетворивши її в «Український П'ємонт».

-
- ¹ Світланко С. Народництво в Україні 60–80 років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 6–7.
 - ² Там само. – С. 7.
 - ³ Волощенко А. Нарис з історії суспільно-політичного руху в Україні: в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974. – С. 23.
 - ⁴ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С. 67.
 - ⁵ Світланко С. Вказ. праця. – С. 7.
 - ⁶ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 67.
 - ⁷ Світланко С. Вказ. праця. – С. 181.
 - ⁸ Там само. – С. 14–15.
 - ⁹ Бойко О. Історія України. – К., 2003. – С. 259.
 - ¹⁰ Субтельний О. Історія України. – К., 1992. – С. 258–259.
 - ¹¹ Хобсбаум Е. Век капітала. 1848–1875. – Ростов н/Д., 1999. – С. 368.
 - ¹² Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 153.
 - ¹³ Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 165.
 - ¹⁴ Історія Української РСР. – К., 1978. – С. 307.
 - ¹⁵ Сарбей В. Вказ. праця. – С. 178.
 - ¹⁶ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 63.
 - ¹⁷ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 435.
 - ¹⁸ Миллер А. Указ. соч. – С. 160–161.
 - ¹⁹ Там само. – С. 195.
 - ²⁰ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 70.
 - ²¹ Шип Н. Український національно-культурний рух в умовах антиукраїнської політики російського царизму // Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 64.
 - ²² Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60–90-і роки XIX ст. – К., 1999. – С. 88.
 - ²³ Волощенко А. Вказ. праця. – С. 124.
 - ²⁴ Світланко С. Вказ. праця. – С. 182.
 - ²⁵ Грицак Я. Вказ. праця. – С. 67.
 - ²⁶ Там само. – С. 67–68.
 - ²⁷ Там само. – С. 69.

- ²⁸ Катренко А. Вказ. праця. – С. 89–90.
- ²⁹ Світланко С. Вказ. праця. – С. 131.
- ³⁰ Сарбей В. Вказ. праця. – С. 220.
- ³¹ Політична історія України. XX століття.: у 6-ти тт. – Т. 1. – К., 2002–2003. – С. 41.
- ³² Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12. – С. 90–94.
- ³³ Палієнко М. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України. (Друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 61–62.
- ³⁴ Волощенко А. Вказ. праця. – С. 127.
- ³⁵ Світланко С. Вказ. праця. – С. 183–184.
- ³⁶ Сарбей В. Вказ. праця. – С. 189.
- ³⁷ Там само. – С. 189.
- ³⁸ Політична історія України. XX століття.: у 6-ти тт.. – Т. 1. – К., 2002–2003. – С. 41.
- ³⁹ Шип Н. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі російської імперії.(XIX ст.). – К., 2004. – С. 59–60.